

Külli Prillop

Tartu ülikooli eesti fonoloogia teadur

Külli Habicht

Tartu ülikooli eesti keele kaasprofessor

Keel kütab kirgi 1

Keeleküpsed ja Avik ja Veski

20. sajandi algus – uuendajad tõttasid keelele appi

Keel ja selle vahendite piisamatus tõusis ühiskonda mõjutanud vaadetes keskpunkti 18. sajandi lõpus Euroopast Eestisse jõudnud valgustusliku mõtteviisiga. Selle jätkuna 19. sajandil Euroopas esile kerkinud progressi ja moderniseerumise idee mõjutas Eesti ühiskonda veel ka 20. sajandi alguses. Kultuuriotsingutes vaadati sel ajal Lääne-Euroopa poole. Eesti tuntuim keeleeuendaja Johannes Avik (1880–1973) kirjutas Noor-Eesti esimeses albumis vajadusest muuta eesti keel tõeliseks kultuurkeeleks:

Kui me oma keele ikka n. n. rahwa arusaamise astmele maha kruwime, kui me iga raamatut väljaandes järele kaalume,

Eestikeelset trükisõna oleme saanud jälgida poole tuhande aasta jooksul. Selle ajaga on märgatavalt, aga mitte tundmatuseni muutunud eesti keele ortograafia, grammatika ja sõnavara. Samuti on muutunud suhtumine eesti keelde ning selle hoidmisse ja arendamisse.

Siinne artikkel on esimene sarjast, milles tutvustame kirja-keele arengu murrangulistel perioodidel peetud vaidlusi eesti keele üle. Me ei keskendu mitte keelekonverentsidele, komisjonidele ega keelekorralduslikele üksikotsustele, vaid jälgime, mismoodi on aeg ja ühiskonna olud keelevaateid ja aateid mõjutanud ning kuidas kirjakeel on ikka ja jälle saavutanud tasakaalu vanapärase ja uuendusliku vahel.

Artiklisarja alustame ideedest, mis vormusid vahetult enne eesti keele saamist riigikeeleks, ning liigume tasapisi kirjakeele algusjärgu poole.

kas rahwas sellest aru saab, kas see rahwale meeldib, siis ei saa meie kirjandus ialgi kaugemale. Meie keel ja kirjandus peab intelligentsi keeleks ja intelligentsi kirjanduseks saama; ainult intelligentslik publikum wõib suuri, anderikkaid kirjanikka¹ sünnitada. (Aavik 1905: 130)

Enam ei olnud küsimus selles, et rahvale on hädasti tarvis lihtsat õpetlikku lugemisvara, vaid kujunemas oli haritlaskond, kes soovis eesti keeles kõnelda ja kirjutada igapäevanähtuste kõrval vabalt ka teadusest, kirjandusest, kunstist. Võrreldes suurte kultuurkeeltega näis eesti keel võimaluste vaene, vajalikke sõnu tundus puuduvat, kuigi keele sõnavara teadliku rikastamisega oli algust tehtud juba eelmisel sajandil.

Enne keeleuendust ei olnud eesti kirjakeeles näiteks selliseid praeguseks tavapäraseid tegusõnu nagu *ahistama, solvama, alistama, veenma, naasma, embama*, ja käändsõnu, nagu *aare, ese, hetk, lünk, relv, siiras, nõme*. Lisaks uutele sõnadele võeti kasutusse ka uusi grammatilisi vorme, näiteks *i-ülivõrre* (vt Aavik 1915: 27–33).

Kust aga oli võrsunud mõte, et elavat keelt saab kunstlikult muuta? Otsene eeskuju oli Ungari, kus keeleuendus oli toimunud juba sada aastat varem, kuid Ungaris piirdus see sõnavara ja õigekirjaga. Aaviku keeleuendus on aga maailmas ainulaadne, sest kunstlikult õnnestus muuta isegi grammatikat. (Raag 2008: 148)

Keel – organism või masin?

Keeleuendajate enda keeles tasub tähele panna metafoore, mida nad oma tegevuse põhjendamisel kasutasid. On tavapärane, et inimesed püüavad tundmatut seletada tuttava abil, abstraktset ja kauget käegakatsutava ning lähedase abil. Igas keeles on seetõttu metafoore, nagu *elukaar, tipus* või *madalseisus olemine*. Tehnika areng on loonud hulga uusi võrdluspilte, kus tundmatut ei kõrvutata enam loodusest tuttavaga, vaid inimese konstrueeritud seadeldistega, olgu siis mõnd kaaskondlast robotiga, elu filmiga või kogu nähtavat universumit virtuaalreaalsusega. Kusjuures see, mismoodi me asjadest räägime, mõjutab seda, kuidas me neid asju mõistame (vt Lakoff, Johnson 2011).

¹ *a-lõpulised mitmuse osastava vormid (kirjanikka, kiva jms)* olid põhjaeesti keeles laialt levinud, aga 1919. aastal soovitas Aavik neist loobuda.

Johannes Voldemar Veski (1873–1968), oskussõnavara arendaja ja kümnete sõnaraamatute koostaja, oli hariduselt loodusteadlane. Keelt pidas ta „eluliseks olevuseks“, mis „tärkab, areneb, kasvab“, vajades selleks keele kõnelejaid kui elukeskkonda (Veski 1913: 99). Veski uskus, et eesti keelt tuleb tema eluvõitluses aidata, luues eelkõige uusi tarvilikke sõnu, et ta suurtele kultuurkeeltele alla ei jääks.

Johannes Aavik ei võrrelnud inimkeelt mitte elusorganismi, vaid masinaga. Raamatus „Keeleuuenduse äärmised võimalused“ (1924, kirjutatud 1914–1918) rõhutab ta seda seisukohta kolmekordselt: sõrenduse, paksu kirja ja suurtähtedega. Lisaks seletab Aavik:

Sest kui tohib surelik inimene oma esivanemate higi ja verega niisutat maapinda ja mulla kokkusäadet kõikisugu superfosfaatidega oma otstarvete kohaselt parandada ja „Jumalast loodud“ olendeid, oma karja tõuge suursugustada, see on Loodust parandada, miks ei peaks ta siis tohtima seda teha oma enda vaimutootega, mida on ta

Aavit ja Veski keelt küpsetamas.

Aavikut ja Veskit kujutas ühtviisi keeleküpsetajatena ka tuntud karikaturist Gori (Waba Maa, 20. veebruar 1936)

Sõppur: „Igaüks küpsetab keelt oma retsepti järgi, mis ime siis, kui ta mul suus ei taha seista!“

keel? Muidugi on tal seks õigus. Ja see ei ole mitte yksi ta õigus, vaid ta kohus. (Aavik 1924: 11)

Kuigi Aaviku ja Veski arusaam keele olemusest ei langenud täpselt kokku, oli nende eesmärk siiski sama: arendada eesti keel kiiresti ja sihiteadlikult suurte kultuurkeeltega võrdseks. Aavik ja Veski vaidlesid pigem isiklike eelistustega seotud pisisjade üle. Üldiselt pidas Aavik Veskit liiga alahoidlikuks, Veski aga arvas, et nad mõlemad on osalt alahoidlikud, osalt uuendajad, ainult et „teine teises keeleasjas“ (vt Veski 1914: 182).

Kahe keelemehe jagelemine enamasti sõnatähenduste ja sobivate sõnakujude leidmise üle andis naljaheitmise ainst keeleuuenduse vastastele, kes olid 1930ndateks juba tüdinud ülearu veidraid keelendeid väljapakkuvatel keeleuuendajatest.

Näiteks avaldas varjunime Brutus kasutatav autor ajalehes Waba Maa 2. jaanuaril 1937 pilkava nupukese selle kohta, kuidas Aavik eelistavat *i-* ja *e-*häälikulisi sõnu, Veski aga *r-i* ja *v-d*. Vaidluses *riie* vs. *rõivas* võiks siis kodurahu huvides otsustada hoopis variandi *reivas* kasuks, pakkus Brutus, ning jätkas:

Edasi võiks soovitada kahele kangele keelemehele ühise eestipärase nime võtmist – kaoksid jutud aavikismist ja veskismist. Kuna Aavik on olnud ikka enam-vähem eestormaja ja aktiivsem, siis võiks nimeski seda märkida ning kahe kange keelemehe ühiseks perekonnanimeks võtta üks selline väike vördjas nagu „Aavesk“. Sest mehed on olnud mõlemad, vördjaid on loonud ka mõlemad ... Milleks seal siis tülitseda tühja asja pärast!

Omaaegsete keeleteadlaste vaade keeleuuendusele

Erinevalt Aavikust ja Veskest olid keeleuuenduse algusaegadel tegutsenud vanema põlve keeleteadlased keeleajaloolased. 1870ndail oli maailma keeleteaduses kujunenud mõjukas noorgrammatikute koolkond, kelle järgi kehtivad keelte arengul ranged häälikuseadused. Sel taustal oli keeruline õigeks pidada keele kunstlikku muutmist.

Näiteks Kaarel Leetberg (1867–1945) juhtis brošüüris „Äpardunud keeleuuendus“ (1927) tähelepanu, et kunstlikult loodud sõnad on sageli liiga sarnased juba olemasolevatega, nt *joonistan* ja *joonestan*, *tunnistan*

ja *tunnustan, omastav* ja *osastav*. Ta ei jätnud ka pillkavalt osutamata, et Aaviku järgijad neid ja paljusid teisigi sõnu, samuti *i*-ülivõrret ise sugugi õigesti ei tarvita. *Käsi*-tüveliste paronüümide sarja kasutuselevõtu üle ironiseeris Leetberg nõnda:

Käsitan ja käsitlen, käsitus ja käsitus – ega lugija ei tea, mis need sõnad tähendavad ja mis tark wahe siin wahel on. Mina ka ei tea. Olen küll mitu ja mitu korda järel waadanud, olen neist paaril korral kirjutanudgi juba awalikult, aga praegu jällegi ei tea. [---] Et kergem oleks meeles pidada, annan paar juhatust: 1. Ära arwa mitte, et kui sõna *käest* on üteldud, temal siis sellepärast käega midagi peab tegemist olema. 2. Ära arwa mitte, et liide *le* siin ka, nagu muidu, põhisõna korduwat wõi wastastikust tegemist tähendab, wõi ülepea midagi tähendab. (Leetberg 1927: 7–8)

Nooremadki keeleteadlased olid pigem ettevaatlikud ning soovitasid uusi sõnu otsida murretes juba kasutusel olevate sõnade seast, mitte neid omast peast konstrueerida.

Lõpetuseks

Keele arengus ja arendamisel on uuendustele vastuvõtlikke perioode, mil ühiskonnas tajutakse muutmise vajadust. Üks selliseid oli keeleuuendus 20. sajandi alguses. Keele teadlikku kujundamist võrreldi masina täiustamisega – see oli ajastu mõtteviisiga hästi sobiv idee.

Mitmed Leetbergi ja ka teiste teadlaste osutatud probleemid keeleuenduslike vormidega on meie kirjakeeles aga püsinud tänini. Keelekasutajatel on raskusi harvem esinevate sõnade lühikese ülivõrde vormide, nagu *kenim*, *saatuslikem* moodustamisega; paronüümide, nagu *käsitama*, *käsitlema* ja *käsitsema* tähendusi pole kerge lahus hoida jne.

Samas näeme, et keeleuuendusest on jäänud ka palju tarvilikku. 1930. aastal tehtud tagasisivaates nentis Bernhard Linde:

Tänapäeval võid lugeda Noor-Eesti mineviku pattude manamisi üksi ja ainult selles Noor-Eesti uuendatud keeles. See ei tarvitse lohutuseks olla üksi J. Aavikule, vaid temaga koos on ka kõigil teistel endistel nooreestlastel kahtlemata mõnus lugeda, kui sind sõimatakse nii ligidases ja omases uuendatud ema-keeles. (Linde 1930: 1094)

Keel uueneb ka siis, kui keegi seda sihipäraste täiendustega teadlikult ei rikasta. Pidev tasakaalu otsimine endise ja uue vahel on keele arengus loomulik olukord, millega arendajad peavad igal ajal arvestama.

Viidatud kirjandus

- Aavik, Johannes 1905. Eesti kirjakeele täiendamise abinõudest. – Noor Eesti I. Tartu: „Kirjanduse sõprade“ kirjastus.
- Aavik, Johannes 1915. Katsed ja näited. Tartu: Reform.
- Aavik, Johannes 1924. Keeleuuenduse äärmised võimalused. Tartu: Kirjastus „Istandik“.
- Lakoff, George, Mark Johnsen 2011. Metafoorid, mille järgi me elame. Inglise keelest tõlkinud Ene Vainik. Tallinn: Tallinna Ülikooli Kirjastus.
- Leetberg, Kaarel 1927. Äpardunud keeleuuendus. Rakvere: Ühistrükikoda.
- Linde, Bernhard 1930. Mõtteid Noor-Eesti 25-aastasest minevikust. – Looming, 1086–1094.
- Raag, Raimo 2008. Talurahva keelest riigikeeleks. Tartu: Atlex.
- Veski, Johannes Voldemar 1913. Eesti kirjakeele edasiarendamise-teekest – Voog I. Tallinn: „Teaduse“ Kirjastus, 99–120.
- Veski, Johannes Voldemar 1914. Eesti keele uuendamise asjus. (Vastukaaluks J. Aaviku mõtteavaldustele.) – Eesti Kirjandus, 182–184.

OK